

Мирослав Беззуб'як

СУСПІЛЬСТВО НАЦІОНАЛЬНЕ ТА СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ

Націоналізм і демократія були і залишаються водночас провідними та паралельними тенденціями Сучасності. Кожна з цих тенденцій по-своєму змінила структуру традиційних суспільств. Націоналізм витворив національні суспільства. Укорінення демократичних устроїв привело до формування, як складової цих устроїв, «суспільств громадянських». Історично і теоретично відкритим залишається питання характеру співвідношення між суспільством національним і «суспільством громадянським».

На думку Ерн. Гелнера, націоналізм є послідовно-гомогенізуючою тенденцією, виникнення якої хоча й не було історично необхідним, однак, об'єктивно зумовлювалося потребами індустріальної цивілізації. Означені потреби зводилися до необхідності формування однорідних економічних, політичних, культурних суспільних «просторів», в яких різні форми буржуазно-демократичного устрою могли б вільно та безперешкодно функціонувати. Одну з вирішальних ролей у витворенні цих «просторів» відіграла освіта. Саме на системі освіти, як на головному факторі формування сучасних націй, робив наголос Ерн. Гелнер¹.

Національне суспільство є максимально однорідним, в якому всі інститути, «увінчані» та зінтегровані інститутом національної держави, зорієнтовані на національну уніфікацію — витворення стандартизованих політичних, економічних, культурних національних суспільних сфер та стандартизованих суб'єктів соціальної взаємодії в рамках цих сфер (головним чином, йдеться про громадянина національного суспільств — уніфікованого члена однорідних спільнот). Причому таку уніфікуючу функцію виконувала не лише освіта, але й інші інституції національного суспільства: національна армія, національна система адміністрування, національна культура, національне (в епоху націоналізму — те ж саме, що й народне) господарство, національна правова система, зокрема, система національного судочинства.

Національне суспільство імплікує національну державу і навпаки. Національна держава знаходить структурну та ресурсну

опору і джерело лояльності винятково в національному суспільстві. Відповідно, без національної держави національне суспільство так і залишалося б не більше ніж етнічною спільнотою². Ерн. Гелнер наголошував на ключовому значенні інституту держави для націоналізму. Він же протиставляв однорідне національне суспільство складному і строкатому суспільству феодальному, в якому індустріалізм просто не зміг би існувати через безліч соціально-стратифікаційних та регіональних перешкод.

Р. Дарендорф виокремлював три головні ознаки громадянського суспільства. Першою ознакою він вважав розмаїття його складових, тобто максимальну поліструктурність. Другою — існування багатьох автономних організацій та інститутів. Третьою — специфічний «дух» цього суспільства, котрий він визначив як громадянську свідомість³.

Отже, в рамках сучасного суспільства співіснують два різні підсоціуми — максимально уніфіковане і однорідне національне суспільство (витвір націоналізму) та максимально розмаїте, слабоструктуроване «громадянське суспільство» (витвір ліберальної демократії). Така відмінність не могла не породити суперечність між двома означеними суспільними сферами. Крім того, суттєво відмінним є ставлення цих суспільних сфер до інституту національної державності. Національне суспільство потребувало національної держави, постаючи її опорою. Натомість «громадянське суспільство» функціонувало як осібно від держави і таке, що протистоїть їй чи навіть стримує її. Таким чином, «громадянське суспільство» є, присуті, протестним, а національне суспільство — консолідуючим. Опираючись на теоретичні побудови Ерн. Гелнера, можна стверджувати, що в особі громадянського суспільства до сучасних індустріальних соціумів повернулася вся організаційно-інституційна строкатість феодальних суспільств, яку було подолано в рамках суспільств національних. Саме останні створили сприятливі середовищні умови для функціонування індустріальних систем та національних держав. Тому відкритим залишається питання: «Наскільки громадянське суспільство сприяє економічному розвитку та державно-політичному виживанню?»

«Громадянське суспільство» і національне суспільство навряд чи зможуть існувати в цілковитій гармонії. Причому, річ не лише в різних структурах цих суспільних сфер та їх різному функціональному спрямуванню (на урізноманітнення та на

уніфікацію). «Громадянське суспільство» може містити як складову інституційні сегменти, спрямовані на підринок національної єдності — зокрема, різноманітні автономні етнічні організації, котрі, здійснюючи підринок діяльність, знайдуть собі надійний політичний, правовий, громадсько-публічний прихисток у «суспільстві громадянському». Разом з тим, суспільні сфери, на кшталт «громадянського суспільства», виникають у багатьох, якщо не більшості, модерних суспільствах. Через те неминучим є пошук форм співіснування між «суспільством громадянським» і суспільством національним. Найлегшим і найприйнятнішим рішенням дилеми вибору між цими двома соціумами є теоретична теза та управлінська установка щодо їх однакової потреби. Однак такі рішення не є рішеннями взагалі. Практика політичного управління передбачає визначення пріоритетів, а не проголошення різних сторін протилежностей однаково важливими. Кожен народ і держава повинні вирішити, що для них важливіше — суспільство національне чи «суспільство громадянське», і здійснювати стратегію на підставі цього вибору.

Стратегічний вибір між національним та «громадянським» суспільством обумовлюється цілим комплексом політичних обставин, у тому числі обставин міжнародно-політичних. Суспільства, в яких справа націоналізму все ще залишається недовершеною — йдеться про суспільства, які не мають ані ефективної національної держави, ані цілісного національного суспільства — не можуть перейматися справою побудови «суспільства громадянського». Натомість, ті держави і соціуми, які вже відбулися, цілком можуть собі дозволити зосередитися на розвиткові «суспільства громадянського». Слід зауважити, що суспільна сфера, котра визначається як «громадянське суспільство», виникає об'єктивно і навряд чи її можна («від початку й до кінця») штучно вибудувати. Суспільна сфера, що може визначатися, серед іншого, і як «громадянське суспільство», свою позитивну функцію виконає тоді, коли зростатиме із суспільства національного (буде його похідною), доповнюючи це національне суспільство в справі генерування патріотизму й формування патріотів.

Уже зазначалося, що проблематика співвідношення між національним і «громадянським» суспільством має важливий міжнародно-політичний вимір. Означений вимір стосується всієї структури світової політики, яка до сьогодні ґрунтувалася на принципах і структурах домінування — у всіх системах світової політики

завжди були домінуючі держави, які, з огляду на свій статус, здійснювали відповідні стратегії. Одним із засобів контролю над слабшими країнами є нав'язування їм концепцій і структур, котрі відволікають ці країни від головної справи — творення національних держав й оформлення національних суспільств. Чим «далі» від світ-системного ядра, тим більшого стратегічного значення набуває зміцнення і розвиток національних держав та суспільств і тим меншого — побудова «громадянського суспільства».

У разі, коли держава і суспільство, які вже мають сформоване національне суспільство і національну державу, нав'язують ще не сформованим державам і суспільствам необхідність побудови «громадянського суспільства», вони: по-перше, стримують становлення потенційних конкурентів; по-друге, отримують засіб контролю за внутрішніми політичними ситуаціями в об'єктах домінування. В останньому випадку слід мати на увазі, що будь-яке «громадянське суспільство» містить в собі, як одну з головних складових, мережу автономних та незалежних (передусім — від власної національної держави) мережу інституцій і організацій. Однак заснування та функціонування таких інституцій та організацій може підтримуватись і спонсоруватись із-за кордону. Таким чином, зовнішні сили глобального та регіонального гегемонізму дістають можливість створювати внутрішню опозицію, яка підриватиме ефективність даної національної держави та цілісність даного національного суспільства. На сьогодні жодна суспільна сфера не надає стількох каналів зовнішнього впливу на внутрішню ситуацію, які надає «громадянське суспільство».

Умови соціальної трансформації, поєднані з несформованістю національної держави і національного суспільства, роблять країни напів-периферії та периферії надзвичайно уразливими. Штучне практикування цими країнами «побудови «громадянського суспільства» може призвести до запровадження в них ще одного фактора хаосу і безладу, адже «громадянське суспільство» є інституціоналізованою суперечністю, інституціоналізованим протиставленням громадянина та громадської організації національній державності. Фукуямівський «великий розкол», можливо, й проходить (в тому числі) по лінії «національне суспільство/суспільство громадянське», коли перше постає осередком традиційного колективізму і солідарності, а друге — осідком особистісного й організаційного егоїзму⁴.

На думку Ф. Фукуяма: «... ані західні уряди, ані установи, створені для стимулювання багатостороннього розвитку, не здатні втілити в життя більшу частину корисних порад або допомогти країнам, що розвиваються, знизити цілі, які вони ставлять»⁵. Відповідно, й «громадянських суспільств» — так як їх розуміють домінуючі держави світ-системного ядра, тобто таких, що цілковито відповідають стандартам цих держав (до речі, добряче завищеним і «подвійним») — в транзитивних країнах напівпериферії та периферії ніколи не буде створено. Цим країнам просто не вистачить ресурсів. Крім того, перед ними стоїть безліч стратегічних завдань, від вирішення яких залежить національне майбутнє, а «побудова громадянського суспільства» не сприйматиметься як пріоритетна стратегічна мета. Подолання бідності та соціального розшарування, боротьба з корупцією, науково-технологічний розвиток, захист «національних інтересів» на міжнародній арені — всі ці (і ще багато інших) цілей є набагато важливішими від справи штучного конструювання штучних інституцій і створення штучних осередків, штучних конфліктів в бідних та беззахисних суспільствах, що балансують на межі хаосу й безладу.

Необхідно враховувати ще й фактор протистояння націоналізмів. Так, на думку Ім. Валлерстайна, націоналізм є засобом конкурентної боротьби в рамках усіх сегментів світ-системи та між ними⁶. Отож, більш успішні й розвинені націоналізми, тобто ті, що вже втілилися в ефективні національні держави, можуть нав'язувати менш успішним і менш довершеним націоналізмам імператив побудови «громадянського суспільства», не даючи їм можливості успішно завершити власне націо- та державотворення. Концептуальне «зерно» «громадянського суспільства», кинуте на ґрунт напівпериферійних і периферійних суспільств, може виявитися зерном розбрату і засобом периферизації.

Окремі тези Ф. Фукуяма можуть бути витлумачені як надання переваги суспільству національному перед «суспільством громадянським». Так, він стверджує, що частині національних суспільств притаманний вищий ступінь соціальної довіри, а частині — менший, тобто національне суспільство первинне щодо «громадянського». Одним із головних критеріїв високого ступеня соціальної довіри в національному суспільстві є спроможність його членів засновувати незалежні об'єднання, котрі й становлять ключовий елемент «суспільства громадянського»⁷. Таким чином, національне

суспільство витворює «громадянське», а не навпаки. Розвиваючи фукуямівські тези, можна припустити, що нижчий ступінь соціальної довіри в частині національних суспільств, власне, і пояснюється їх недостатньою сформованістю.

На думку Ф. Фукуями: «... громадянське суспільство може вироджуватися в групу осіб, які шукають доходу для себе, чия мета не більш достойна довіри, однак видається більш важливою в рамках урядових субсидій чи при заміщенні уряду громадянським суспільством»⁸. Таким чином, справа «побудови громадянського суспільства» може бути доволі прибутковою, постаючи сферою загрозливої (для національної безпеки) корупції. Тут йдеться про тотальну «економізацію» всіх підсистем напівпериферійних і периферійних соціальних систем, що, власне, і є найнебезпечнішим різновидом корупції. В рамках «громадянського суспільства», виникає такий собі «базар», на якому на продаж виставляють себе: і відставні радянські лектори-пропагандисти, котрі нині відстоюють поширення НАТО так само бадьоро й віддано, як колись ганили американський імперіалізм та його мілітаристські блоки; і професійні «грантожери» (вірні учні й послідовники перших), котрі ідеологічно «обслуговують» своїх закордонних спонсорів набагато старанніше, ніж їхні старші товариші обслуговували радянсько-комуністичну верхівку; і лялькові заготовки політиків-маріонеток, котрі з нетерплячою готовністю очікують на своїх господарів-лялькарів (як вітчизняних, так і зарубіжних). В цьому сенсі, «громадянське суспільство» є свого роду резервуаром, з якого олігархічна демократія черпає ідейні, людські, організаційні «заготовки», тобто однією з опор олігархії.

Перебування і діяльність в рамках «громадянського суспільства» створює додатковий захист для будь-якого корупціонера, адже законно виправдані репресії стосовно себе він може подати як замах на громадянські свободи, а отже, й «громадянське суспільство». Сьогодні так звані «громадянські суспільства» транзитивних соціумів (у тому числі українського) є потенційним притулком для багатьох хабарників і шахраїв, котрі нормативними та інституційними засобами цього суспільства легко перетворюються на «борців за свободу» і таких собі «демократів у екзилі». Тут слід мати на увазі, що значна частина демократичних опозицій, які стали жертвами «очищувальних» і антикорупційних авторитаризмів та були або ізольовані цими режимами у власних країнах, або видворені ними за кордон (геть — до господарів

іспонсорів!), значною мірою складаються з корупціонерів, котрі вміло маніпулюють ліберально-демократичною риторикою. Кожен із олігархічних політиканів (у тому числі українських) має власну «країну втечі», залежно від того, чиєю маріонеткою він був у ляльковому театрі вітчизняної політики.

¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. — К.: Таксон, 2003. — С. 67.

² Там само — С. 33-34.

³ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Пер. с нем. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 59-65.

⁴ Фукуяма Ф. Великий разрыв / Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 21.

⁵ Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Пер. с англ. — М.: АСТ:АСТ Москва: Хранитель, 2006. — С. 14.

⁶ Балибар Э, Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Пер. с фр. — М.: Изд-во «Логос», 2004. — С. 98.

⁷ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — С. 52-53.

⁸ Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. — С. 60.